

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ КСЕНОФОНТА

Питання про витоки світогляду Ксенофонта та формування особистості надзвичайно важливе при дослідженні його суспільно-політичної діяльності. Період активної діяльності Ксенофонта починається з участі у поході перського царевича Кіра проти брата Артаксеркса у 401 р. до Р. Х., і можна з упевненістю казати, що вже на початку своєї діяльності Ксенофонт постає перед нами як цілісна, цілеспрямована особистість, з уже сформованим світоглядом¹. Окрім цього, на основі відомих нам фактів життя Ксенофонта та спираючись на його твори, можна стверджувати, що світоглядна основа, закладена в юнацькі роки, практично не зазнала змін протягом всього його життя². Оскільки ж, незважаючи на суперечливі оцінки Ксенофонта та його діяльності в історіографії, він є визнаним ідеологом переделліністичного періоду в історії Греції³, до того ж, досить помітною постаттю цього часу, то процес формування його особистості та світоглядних цінностей заслуговує на окремий розгляд⁴.

Серед основних чинників, що впливають на формування особистості людини, на наш погляд, можна виділити такі, як походження, виховання та умови, в яких воно відбувалося. За справедливим твердженням Жана Луччіні, ми не маємо жодних конкретних свідчень щодо сім'ї, виховання та освіти Ксенофонта⁵. Але якщо про виховання та освіту ми можемо судити на основі діяльності, знань та поглядів Ксенофонта у зрілому віці, то про його походження нам відомо лише зі слів Діогена Лаєртського: "Ксенофонт, син Грілла, афінянин, з дему Ерхії..." (Diog. Laert. II 48). Сам же Ксенофонт з приводу свого походження повідомляє лише те, що він був афінянином (Anab. III 1, 4-5).

В історіографії прийнято вважати, що Ксенофонт належав до одного з аристократичних афінських родів⁶. Таке твердження базується, перш за все на очевидній приналежності Ксенофонта до одного з перших станів Афін, афінських станів – стану вершників⁷. Підтвердженням цьому є як служба Ксенофонта в кінноті (очевидно під час Пелопоннеської війни), про що він згадує в праці "Про мистецтво вершника" (I 1), так і наявність у Ксенофонта під час походу Кіра Молодшого коней та спорядження вершника: "Я знаю також, що

у війську є коні – кілька у мене..." (Anab. III 3, 19); "...[Ксенофонт] зійшов з коня, виштовхнув солдата зі строю та, взявши у нього щит, пішов вперед якомога швидше. На ньому ж, однак, були лати вершника, що йому заважало" (Anab. III 4, 48). Окрім цього, непрямим підтвердженням належності родини Ксенофонта до стану вершників є згадки античних авторів про синів Ксенофонта, що служили в афінській кінноті і, навіть, на думку Павсанія, стали моделями для фігур вершників, які прикрашали Пропілеї афінського Акрополя (Paus. I 22, 4; VIII 9, 5; IX 15, 5).

Але належність до стану вершників ще не означає аристократичного походження. Як відомо, Солон поділив афінських громадян на чотири категорії за майновим цензом (Aristot. Athen. polit. VII 3; Plut. Solon. XVIII), а отже, до стану вершників могли входити й заможні представники демосу⁸. Це підтверджує, зокрема, присвята на одному з зображень, що знаходилося в античні часи на Акрополі, процитована Арістотелем в "Афінській політії":

Діфілід Анфеміон дар цей богам присвятив,
Коли він вершником став із звичайного фета.

(Aristot. Athen. polit. VII 4)

Сам Ксенофонт жодним словом не згадує про своїх предків, що досить дивно для аристократа, який мав би пишатися своїм родоводом. Відомі нам за джерелами представники аристократичних родів любляють вказувати на давність та знатність свого походження, пригадувати славні діяння своїх предків, посилатися на міфічного героя-засновника роду. В зв'язку з цим можна згадати хоча б сучасника Ксенофонта Андокіда, що в своїх промовах неодноразово пригадує своїх предків та їхні вчинки на користь афінської демократії (Andocid. I 106, 143, 147; III 6). Звичайно, можна зауважити, що в цьому випадку Андокід просто намагається навести якомога більше фактів на свою користь, адже, як відомо, всі його промови призначалися для захисту перед народними зборами Афін⁹. А оскільки Ксенофонт не мав нагоди виступити з захисними промовами перед афінянами (як відомо, покинувши рідний поліс у 401 р. до Р. Х. він більше не повертався до Афін, де його засудили до вигнання), відповідно, у нього не було нагоди згадати про своїх предків та їхні досягнення на користь демократії. Але ж й інші античні автори жодним словом не згадують про давність роду Ксенофонта або про його славетних предків, тоді як аристократичне походження того ж Андокіда засвідчене багатьма авторами ("...оратор Андокід, рід якого історик Гелланік веде від самого Одісея" (Plut. Alcib. XX 1); "[Андокід]

належав до роду евпатридів" (Ps.-Plut. Andocid. 1). Те саме можна сказати про інших античних діячів. Про їх походження обов'язково згадують їхні біографи або вони самі. Нам відомо про аристократичне походження та предків багатьох сучасників Ксенофонта, зокрема Фукідіда, Алквіада, Платона, Критія, Харміда, Каллія тощо. Але навіть великий шанувальник Ксенофонта Плутарх нічого не згадує про його походження, так само, як і інші античні автори. На нашу думку, це незаперечно свідчить на користь того, що про аристократичне походження Ксенофонта та про його предків нічого не було відомо ані його сучасникам, ані письменникам наступних поколінь.

Ще одним аргументом на користь аристократичного походження Ксенофонта є, на думку багатьох дослідників, його прихильність до аристократичної форми правління та антидемократизм¹⁰. Нам здається, що це наслідок невірної оцінки в історіографії діяльності Сократа та його гуртка, члени якого вважалися противниками демократії, лаконофілами та прихильниками "правління кращих"¹¹. Уважний аналіз джерел не дає підстав так категорично судити про прихильність Сократа виключно до аристократів. Як відомо, до числа його друзів входили метеки, незнатні афіняни і навіть звільнені раби. До останніх належить, наприклад, Федон (Diog. Laert. II 105), серед послідовників Сократа були ковбасник Есхін (Diog. Laert. II 60) та чинбар Симон (Diog. Laert. II 122). Засновник кінізму Антисфен, ще один учень Сократа, був народжений колишньою рабинєю-фракіянкою (Diog. Laert. VI 1, 4) і пишався своєю бідністю (Xenoph. Symp. III 8; IV 34-44). Не варто забувати і про походження самого Сократа, який не міг похвалитися давністю свого роду. Звичайно, не можна заперечувати, що більшість слухачів Сократа належали до афінської аристократії (так само, як і більшість слухачів софістів¹²). Про це свідчать як джерела, так і той факт, що лише у аристократів було досить дозвілля (*shole*) для продовження навчання та відвідування "вчителів мудрості". Але наведені факти доводять, що серед друзів та слухачів Сократа не була виключно аристократична молодь. Таким чином, існує вірогідність, що й Ксенофонт не належав до числа аристократів.

Що ж стосується антидемократичних поглядів Сократа, то, як засвідчують джерела, такий погляд не відповідає дійсності. Критиці Сократ піддавав як тогочасний демократичний лад в Афінах, так і недаліки політичних устроїв інших сучасних йому грецьких полісів. Варто також зазначити, що аристократичний полісний устрій ("правління кращих") для Сократа та його послідовників не був

тотожним правлінню аристократів (Хен. Мем. IV 8, 11).

Те, що на думку Ксенофонта належність до "кращих" не є привілеєм виключно аристократів, ми можемо побачити на прикладі Феравла, одного з персонажів "Кіропедії" (VIII 3, 35-50). За походженням простий перс, завдяки своїм чеснотам та природним здібностям Феравл досягає багатства, влади та прихильності Кіра. Тобто, фактично Ксенофонт описує ідеального громадянина (в умовах Перської держави – ідеального підданого), який відданий державі, робить все заради її користі і досягає власного добробуту завдяки зміцнілому добробуту держави.

Ще одним непрямим свідченням на користь неаристократичного походження Ксенофонта є його уявлення про суспільні ідеали. Як відомо, кожен суспільний стан виробляє власні суспільні ідеали, власний світогляд, який у тій чи іншій мірі відрізняється від ідеалів суспільства в цілому. Етика, ідеали та світогляд давньогрецьких аристократів завжди привертала увагу дослідників¹³. Визнано, що в основі загальнополісних ідеалів стародавніх греків, зокрема, знаходяться аристократичні ідеали¹⁴.

Поняття ідеальної людини як для аристократів, так і для грецького полісу в цілому базувалося на двох принципах: *arete* та *kalokagathia*¹⁵. У зв'язку з проблемою походження Ксенофонта варто розглянути використання цих двох термінів в його творах, який зміст він в них вкладає і наскільки цей зміст відрізняється від традиційного.

За визначенням Анрі-Іренея Марру, "*arete* – це, в найбільш загальному вигляді, доблесть, у рицарському ж розумінні цього слова – те, що робить людину хороброю, героєм"¹⁶. На нашу думку, це досить точне визначення для гомерівських часів (про які, власне, і пише Марру), але й у класичну епоху терміном *arete* позначалася військова доблесть¹⁷. Щодо використання Ксенофонтом цього терміну, то в його творах, що мають дидактичне призначення, він переважно позначає "благородство", "найвищі, високі чесноти", "добра слава", "моральна досконалість". Традиційне значення – "військова доблесть" – *arete* має лише в творах, присвячених військовим сутичкам, або в тих місцях, де мова йде про підготовку гарних воїнів. Зокрема, в творі Ксенофонта "Грецька історія" це поняття зустрічається чотири рази, і в усіх випадках воно позначає саме військову доблесть (Hell. I 1, 28; VI 1, 6; VII 4, 32; VII 5, 16). В "Анабасисі" Ксенофонт використовує термін *arete* вісім разів, і в чотирьох випадках мова йде про військову доблесть (Anab. II 1, 12-13; III 1, 24; IV 7, 12); у "Кіропедії" – в такому значенні цей термін зустрічається у сімнадцяти випадках з двадцяти

п'яти (Суг. I 5, 8; II 3, 4; 3, 5; 3, 8; III 3, 55; IV 1, 5; V 2, 12; VII 1, 18; 2, 24; 5, 70-71; 5, 77; 5, 84-85; VIII 1, 12; 1, 29; 2, 26; 6, 12); у трактаті "Про мистецтво вершника" – у п'яти випадках з одинадцяти (Суп. XII 9; 12; 18; 19; 21); у "Лакедемонській політії" – в трьох випадках з шести (Лас. IX 2-3; X 1).

Показовою є також згадка про *arete* у "Спогадах про Сократа". Хоча тут цей термін використовується Ксенофонтом в тридцяти двох випадках, лише в одному з них *arete* позначає "військову доблесть" (Mem. III 5), до того ж супроводжується означенням "старовинна" (*arhaia*) (Mem. III 5, 7; 14). В усіх інших випадках Ксенофонт вкладає в це поняття нове значення, якого *arete* набуває вже в класичну епоху, зокрема завдяки діяльності Сократа¹⁸. Це особливо важливо відзначити, адже "Спогади про Сократа" містить не лише свідчення про діяльність Сократа, але й погляди самого Ксенофонта (за що йому неодноразово дорікали дослідники¹⁹), тобто там відображений світогляд самого Ксенофонта. Таким чином, ми бачимо, що розуміння Ксенофонтом терміну *arete* відмінне від традиційної аристократичної ідеології.

Що ж до вживання Ксенофонтом *kalokagathia*, іншого властивого для античного світогляду поняття, то ця проблема вже детально досліджувалася, зокрема, в російськомовній історіографії²⁰. В античності під *kalos kagathos* розуміли ідеальну, досконалу людину, але зміст цього ідеалу у різних авторів, залежно від епохи та їх суспільно-політичних поглядів, був різним. О.Ф. Лосєв взагалі вважає, що "кожний стан та кожний суспільний клас в Греції мав свою власну калокагатію"²¹. Цікаво, що стосовно уявлення Ксенофонтом терміну *kalokagathia* в історіографії не існує одностайної думки. Якщо для петербурзької дослідниці Є.В. Никитюк в основі калокагатії Ксенофонта лежить старий аристократичний ідеал, доповнений новими рисами, що відповідають часу, а сам Ксенофонт є виразником настроїв грецької полісної еліти IV ст. до Р. Х. (тобто аристократами)²², чії слова уточнення то для О.Ф. Лосєва Ксенофонт в "Економіку" подає "зразок... міщанської концепції калокагатії"²³.

Варто відзначити певну залежність статті Є.В. Никитюк від роботи О.Ф. Лосєва, незважаючи на те, що вона не погоджується з його характеристикою калокагатії Ксенофонта як рабовласницько-міщанської²⁴, вважаючи її "химерним сплавом старовинних аристократичних цінностей як з морально-інтелектуальними вимогами, котрі поставила перед людською особистістю сократівська філософія, так і з власними оригінальними установками Ксенофонта

на активну соціально-політичну діяльність"²⁵. Аналізуючи "Економік", твір, присвячений розповіді про діяльність Ісхомаха, якого Сократ (власне, Ксенофонт) характеризує словами *kalos kagathos*, дослідниця приходиться до висновку, що "послідовною розповіддю про діяльність Ісхомаха Сократ... розкриває... поняття *kalos kagathos*, це – знатна та заможна людина, великий землевласник та активний, впливовий громадянин полісу"²⁶.

Щодо твердження про обов'язковий зв'язок між знатністю походження та *kalokagathia*, то зауважимо, що Є.В. Никитюк суперечить сама собі, коли трохи вище стверджує, що "в "Економіку" на роль досконалої особистості можуть претендувати одразу двоє: непрямо – наставник Ксенофонта Сократ і абсолютно точно – виведений у трактаті ідеальний землевласник Ісхомах"²⁷. Але ж відомо, що Сократ не належав до афінської знаті, та й з розповіді Ісхомаха можна дізнатися лише про те, що Ісхомах, так само, як і його батько, заможний афінський землевласник, головна турбота якого полягає у веденні прибуткового господарства (Оес. 20, 22-26). Додамо, окрім того, що на нашу думку в "Економіку" Ксенофонт розповів про власний експеримент по створенню ідеального домогосподарства, який він здійснив під час життя в Скіллунті (Апав. V 3, 8-12), а під іменем Ісхомаха він зобразив себе²⁸. Таким чином, Ксенофонт, поряд з Сократом та своїм вигаданим героєм, претендує на звання *kalos kagathos*, і все сказане вище про Ісхомаха можна віднести і до самого автора твору.

О.Ф. Лосєв, розглядаючи різні типи калокагатії, на відміну від Є.В. Никитюк, вважає калокагатію Ксенофонта та старовинно-аристократичну калокагатію двома різними полюсами античної соціально-історичної калокагатії²⁹. Старовинно-аристократичну калокагатію він знаходить, зокрема, у Платона³⁰, який дійсно належав до давнього аристократичного роду. Лосєв дає таку характеристику аристократичній калокагатії: калокагатійним є той, хто належить до давнього, знатного, доблесного, вельможного, величного та заможного роду³¹, спираючись на діалоги Платона "Теетет" (142b), "Протагор" (315d) та "Хармід" (157e-158a), де згадуються представники цього типу калокагатії. Що ж до характеристики міщанської калокагатії, то її характерними рисами є, зокрема, ощадливість, поміркованість, розсудливість, працьовитість, хазяйновитість, любов до порядку, релігійність, добропорядність³². Все це дійсно властиво головному герою "Економіка" Ісхомахові, якого Ксенофонт наводить як взірець *kalos kagathos*. Більше того, всі

вказані риси характерні і для самого Ксенофонта, судячи з його творів (зокрема, про це можна судити на основі його автобіографічного твору "Анабасис")³³.

Погоджуючись в цілому з позицією О.Ф. Лосєва, зауважимо, що нам здається невірною негативна оцінка калокагатії Ксенофонта. На нашу думку, тип культури, який виділяє Лосєв, був притаманний також політикам-айсімнетам часів архаїчної революції, яких греки відносили до числа так званих "семи мудреців". Досить лише згадати крилаті вислови, що їм приписували в античні часи: "Міра понад усе", "Нічого понад міру" (подібні слова приписують майже кожному з семи мудреців), засудження нестриманості, неробства. Більшість таких висловів можуть бути епітетами до творів Ксенофонта, зокрема: у Хілона "Добре керувати вчись на своєму господарстві" (Diog. Laert. I 3, 70), у Солона "Навчившись підкорятися, навчися керувати", "Вимагаючи відповідальності від інших, будь відповідальним і сам" ("Вислови Семи мудреців" із зібрання Деметрія Фалернського у Stob. III 1, 172, 2, 10-11), у Фалеса "Знаходячись при владі, управляй собою" (Stob. III 1, 172, 4, 20) тощо. Потрібно пам'ятати, що діяльність айсімнетів, незважаючи на аристократичне походження більшості з них, була спрямована, зокрема, проти всевладдя знаті, як в політичній, так, в першу чергу, і в ідеологічній сфері. Можна сказати, що це була ідеологія заможних прошарків демосу, як торгово-ремісничого, так і сільського.

Окрім міщанської калокагатії, Лосєв виділяє у Ксенофонта ще такі типи калокагатії, як політична та філософська³⁴, які зустрічаються і в інших античних авторів (зокрема, Платона³⁵ та Арістотеля³⁶). В першому випадку калокагатійними вважаються прибічники "золотої середини" в політиці, поміркованої демократії³⁷ (що, знову ж таки, зближує Ксенофонта з політиками-айсімнетами архаїчної доби), у другому – втіленням калокагатійної людини для Ксенофонта є Сократ, а сама калокагатія означає знання, мудрість життя³⁸. Але й тут поняття калокагатії у Ксенофонта, на думку Лосєва, тісно пов'язане з його "міщанською" ідеологією³⁹. Таким чином, жоден з типів *kalokagathia*, що зустрічаються у Ксенофонта, дослідник не зближує з аристократичним уявленням про неї.

Повернемося, однак, до терміну *kalokagathia* у Ксенофонта. Незважаючи на те, що більшість перекладачів розуміють у нього під словами *kalos kagathos* саме аристократів, фактично в такому значенні цей термін зустрічається лише чотири рази (Hell. V 4, 57; Суг. I 4, 27; IV 3, 23; VII 1, 48). В інших випадках, де мова йде про

характеристику людини, цим терміном Ксенофонт позначає "досконалу людину" (найчастіше), а також "добропорядних громадян", гарних, шанованих людей". "Добропорядні громадяни" для Ксенофонта – це вершники та гопліти (Hell. II 3, 48-49; Mem. III 5, 19). Як відомо, гоплітами в афінському ополченні були представники середнього прошарку демосу, які склали переважну більшість громадян Афінського полісу. Отже, термін *kalos kagathos*, для Ксенофонта не стосується виключно аристократів, як стверджує, зокрема, Є.В. Никитюк⁴⁰.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що належність Ксенофонта до афінської аристократії і, відповідно, вплив її суспільних цінностей на формування його світогляду не знаходить підтвердження у античних авторів, а аналіз творів самого Ксенофонта свідчить швидше про його походження з прошарку заможних неродовитих землевласників Афін, які поряд з аристократами входили до розряду вершників.

Annotation

The Problem of Xenophon's Origin in the Light of the Formation of his Outlook

The article deals with problem of social origin of Xenophon – one of the famous ideologists of the prehellenism. The author underlines the absence of evidence as to the aristocratic origin of Xenophon in the works of ancient authors. Thus, there are no any grounds to consider that the formation of his outlook had been influenced by aristocratic public values. Xenophon's work's deep analysis indicates on his origin rather from rich but not highborn landowners who as well as aristocrats belonged to the rank of Athenian equestrians.

Аннотація

У статті розглядається питання походження одного з ідеологів переделлінізму Ксенофонта. Належність Ксенофонта до афінської аристократії і, відповідно, вплив її суспільних цінностей на формування його світогляду не знаходить підтвердження у античних авторів. Аналіз творів самого Ксенофонта свідчить швидше про його походження з прошарку заможних неродовитих землевласників Афін, які поряд з аристократами входили до розряду вершників.

- ¹ Голубева Г.Ю. Ксенофонт: в пошуках ідеального правителя // Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції "Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва". – Т. 1. – Ч. 1. – Маріуполь, 1999. – С. 153-156.
- ² Голубева Г.Ю. Вплив Сократа на формування світогляду Ксенофонта // Мовні і концептуальні картини світу. – 2002. – №6. – Кн. 1. – С. 87.
- ³ Weil H. Xénophon et l'avenir du monde grec // Festschrift Theodor Gomperz. – Wien, 1902. – P. 120; Фролов Э.Д. Огни Диоскуров. – Ленинград, 1984. – С. 135; Исаева В.И. Принципы межполисных отношений кон. V – сер. IV в. до н. э. // Античная Греция / Под ред. Е.С. Голубцовой. – М., 1983. – Т. I. – С. 91.
- ⁴ Див. з цього приводу думку В.П. Бузескула: Бузескул В.П. Введение в историю Греции. – Пг., 1915. – С. 112.
- ⁵ Luccioni J. Les idées politiques et sociales de Xénophon. – S. a. – P. 19-20.
- ⁶ Лурье С.Я. Ксенофонт и его "Греческая история" // Ксенофонт. Греческая история / Пер. С.Я. Лурье – М., 1935. – С. V; Фролов Э.Д. Жизнь и деятельность Ксенофонта // Ученые записки Ленинградского государственного университета. – №251. – Серия ист. наук. – Вып. 28. – 1958. – С. 73; Leveque P. L'aventure grecque. – Paris, 1977. – P. 354.
- ⁷ Соболевский С.И. Ксенофонт, его жизнь и сочинения // Ксенофонт. Воспоминания о Сократе / Пер. С.И. Соболевского. – М., 1993. – С. 11; Фролов Э.Д. Жизнь и деятельность Ксенофонта. – С. 51.
- ⁸ Ми, однак, не можемо погодитися з проф. Є.І. Темновим, автором передмови та покажчика до видання "Політики" та "Афінської політиї" Арістотеля, який вважає, що "вершники не належали до старовинної родової аристократії, але були заможними городянами незнатного походження" (див. Аннотированный указатель имен и названий // Аристотель. Политика. Афинская полития. – М., 1997. – С. 426.) Це занадто категоричне твердження, адже відомо, що, наприклад, Солон не належав до заможних людей (сам він відносив себе до середнього класу (Aristot. Polit. IV 9, 10; Athen. polit. 5, 3) і, швидше за все, не потрапив до майнового класу пентакосіомедимнів. Тим не менше, він належав до афінської знаті, евпатридів, походив з царського роду Кодридів (Plut. Sol. I).
- ⁹ Фролов Э.Д. Из истории политической борьбы в Афинах в конце V в. до н. э. (Андокид и процесс гермокопидов) // Андокид. Речи, или история святотатцев / Пер. Э.Д. Фролова. – СПб., 1996. – С. 26.
- ¹⁰ Лурье С.Я. Ксенофонт и его "Греческая история". – С. V.
- ¹¹ Там же. – С. V-VI; Виппер Р.Ю. История Греции в классическую эпоху. IX-IV вв. до Р. X. – М., 1916. – С. 424.
- ¹² Lévêque P. L'aventure grecque. – P. 305. Автор відмічає, що парадокс софістики полягав у тому, що вона давала знання, необхідні для громадян демократичного полісу, але клієнтами софістів були переважно аристократи.
- ¹³ Donlan W. The origin of kalos kagathos // American Journal of Philology. – Vol. 94. – 1973. – №4. – P. 365-374; Marrou H.-I. Histoire de l'éducation dans l'Antiquité: 2 tomes. – Paris, 1982. – Т. I (Le monde grec); Зайцев А.И. Культурный переворот в Древней Греции VIII-V ст. до н. э. – Ленинград, 1985.; Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софисты, Сократ, Платон. – М., 1994. – С. 289-290; Лосев А.Ф. Классическая калокагатия и ее типы // Вопросы эстетики. – Вып. 3. – М., 1960. – С. 416-419.
- ¹⁴ Marrou H.-I. Histoire de l'éducation dans l'Antiquité. – P. 32, 34; Андреев Ю.В. Цена свободы и гармонии: Несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. – СПб., 1998; Зайцев А.И. Культурный переворот в Древней Греции VIII-V ст. до н. э. – С. 205; Лосев А.Ф. Классическая калокагатия и ее типы. – С. 419-421; Никитюк Е.В. К развитию представлений об идеальном человеке в греческой литературе V-IV вв. до н. э.: понятие и образ kalos kagathos у Ксенофонта // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета СПбГУ. – Серия 2. – 1994. – Вып. 1 (№2). – С. 111-112.

- 15 Marrou H.-I. Histoire de l'éducation dans l'Antiquité. – P. 36, 79-80; Никитюк Е.В. К развитию представлений об идеальном человеке... – С. 112.
- 16 Marrou H.-I. Histoire de l'éducation dans l'Antiquité. – P. 36.
- 17 Никитюк Е.В. К развитию представлений об идеальном человеке... – С. 111.
- 18 Raymond S. La theorie socratique de la vertu-science selon les "Mémoires" de Xénophon. – Paris, 1938.
- 19 Гомперц Т. Греческие мыслители. – Т. 2. – СПб., 1913. – С. 98; Dürrbach F. L'apologie de Xenophon dans l'Anabase // Revue des études grecques. – Т. VI. – 1893. – №23. – P. 385-386; Бузескул В.П. Введение в историю Греции. – С. 124-125.
- 20 Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софисты, Сократ, Платон. – С. 288-294; Лосев А.Ф. Классическая калокагатия и ее типы. – С. 411-475; Никитюк Е.В. К развитию представлений об идеальном человеке... – С. 111-116.
- 21 Лосев А.Ф. Классическая калокагатия и ее типы. – С. 416.
- 22 Никитюк Е.В. К развитию представлений об идеальном человеке... – С. 114-115.
- 23 Лосев А.Ф. Классическая калокагатия и ее типы. – С. 422. Зазначимо, однак, що під "міщанством" Лосев розуміє дещо інше, ніж ми звикли вкладати в це поняття. На його думку, це певний "тип соціальної та духовної культури, що виникає на ґрунті такого раціонального підприємництва, яке виключає будь-який інший соціальний та духовний устрій і при цьому саме обмежене більш чи менш вузькими рамками з виключенням будь-якого роду крайностей" (див. С. 424). Окрім того, Лосев не виключає, що "міщанська калокагатія зовсім не проповідується самим Ксенофонтом, а лише художньо ним зображується" (С. 424). Остання теза, однак, видається нам сумнівною з огляду на ставлення Ксенофонта до Сократа, який в "Економіку" знайомить читачів з головним героєм діалогу Ісхомахом, що втілює в собі ідеал *kalos kagathos*.
- 24 Никитюк Е.В. К развитию представлений об идеальном человеке... – С. 116. Прим. 7.
- 25 Там же. – С. 115-116.
- 26 Там же. – С. 114.
- 27 Там же. – С. 114.
- 28 Голубева Г.Ю. Дух підприємництва в менталітеті стародавніх греків (на прикладі діяльності Ксенофонта) // Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII-XIX ст. Історико-біографічні нариси. – К., 2001. – С. 42; Соболевский С.И. Введение к "Домострою" // Ксенофонт. Воспоминания о Сократе / Пер. С.И. Соболевского. – М., 1993. – С. 253.
- 29 Лосев А.Ф. Классическая калокагатия и ее типы. – С. 438-439.
- 30 Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софисты, Сократ, Платон. – С. 289-290.
- 31 Там же. – С. 290.
- 32 Лосев А.Ф. Классическая калокагатия и ее типы. – С. 425-438.
- 33 Голубева Г.Ю. Дух підприємництва в менталітеті стародавніх греків (на прикладі діяльності Ксенофонта). – С. 36-45.
- 34 Там само. – С. 416, 424, 440, 448-455.
- 35 Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софисты, Сократ, Платон. – С. 291-294; Лосев А.Ф. Классическая калокагатия и ее типы. – С. 449.
- 36 Лосев А.Ф. Классическая калокагатия и ее типы. – С. 442-444, 449.
- 37 Там же. – С. 440-442.
- 38 Там же. – С. 452.
- 39 Там же. – С. 440, 455.
- 40 Никитюк Е.В. К развитию представлений об идеальном человеке... – С. 114.